

TARIXIY ME'MORIY MEROS OBYEKTLARINI RESTAVRATSIYA QILISHDA KOMPOZITSION QONUNIYATLARNING AHAMIYATI

SIDDIQOVA MADINABONU ASATILLO QIZI

Qarshi davlat texnika universiteti.

siddiqovamadinabonu@gmail.com

Kirish. Tarixiy me'moriy meros insoniyatning moddiy va ma'naviy taraqqiyotini aks ettiruvchi muhim madaniy hodisalardan biridir. Me'moriy yodgorliklar faqat ma'lum bir davrda barpo etilgan bino yoki inshoot sifatida emas, balki o'z davrining me'moriy tafakkuri, badiiy qarashlari, qurilish an'analari va ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini o'zida mujassamlashtirgan tarixiy manba sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli ularni saqlash va restavratsiya qilish masalasi faqat konstruktiv mustahkamlikni ta'minlash bilan cheklanmaydi. Bunda yodgorlikning tarixiy, badiiy va me'moriy yaxlitligini saqlash alohida ahamiyat kasb etadi.

Tarixiy me'moriy obyektning badiiy yaxlitligini belgilovchi asosiy omillardan biri uning kompozitsion tuzilishi hisoblanadi. Bino hajmlarining o'zaro nisbati, asosiy va ikkilamchi elementlarning joylashuvi, simmetriya va ritm, proporsiya, masshtab, dominant, fazoviy o'qlar hamda me'moriy bezaklarning umumiy shakl bilan munosabati yodgorlikning yaxlit me'moriy obrazini shakllantiradi. Shu jihatdan restavratsiya jarayonida alohida elementni tiklashdan ko'ra, uning umumiy kompozitsion tizimdagi o'rnini aniqlash muhimdir.

Restavratsiyaning zamonaviy nazariyasida tarixiy yodgorlikning asl materiallari, autentik hujjatlar va tarixiy dalillarga tayanish muhim tamoyil sifatida qaraladi. Venetsiya xartiyasida restavratsiyaning maqsadi yodgorlikning estetik va tarixiy qiymatini saqlash hamda ochib berish ekani, taxminiy yoki yetarli dalilga ega bo'lmagan qayta tiklash ishlari

esa chegaralanishi lozimligi belgilangan. Shuningdek, yangi qo'shilmalar mavjud kompozitsiyaga uyg'unlashishi, biroq asl tarixiy qismlardan farqlanishi kerakligi qayd etilgan.

Shundan kelib chiqib, tarixiy me'moriy merosni restavratsiya qilishda "asl holatni qayta tiklash" tushunchasini faqat tashqi ko'rinishni takrorlash sifatida talqin qilish yetarli emas. Asl kompozitsion munosabatlarni, bino qismlarining o'zaro bog'liqligini, hajmiy-fazoviy tashkil etilishini va me'moriy obrazni shakllantirgan qonuniyatlarni aniqlash zarur. Ayniqsa, turli tarixiy davrlarda qayta qurilgan yoki o'zgartirilgan yodgorliklarda bir necha davrga tegishli me'moriy qatlamlarning mavjudligi restavratsiya qarorlarini yanada murakkablashtiradi. Venetsiya xartiyasida ham turli davrlarga tegishli tarixiy qatlamlarni hurmat qilish va "yagona uslub"ni tiklashni restavratsiyaning asosiy maqsadiga aylantirmaslik tamoyili belgilangan.

Mazkur tadqiqotning maqsadi tarixiy me'moriy meros obyektlarini restavratsiya qilish jarayonida kompozitsion qonuniyatlarning o'rnini aniqlash, ularni baholashning asosiy mezonlarini tizimlashtirish hamda tarixiy yodgorlikning me'moriy yaxlitligini saqlashdagi ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslashdan iborat.

Tadqiqot doirasida proporsiya, simmetriya, ritm, masshtab, dominant, o'qiylik, hajmiy-fazoviy tuzilish va me'moriy obraz kabi kompozitsion kategoriyalarning tarixiy yodgorliklarni restavratsiya qilishdagi o'rni tahlil qilinadi. Shuningdek, restavratsiya jarayonida tarixiy ma'lumotlarning ishonchliligi, mavjud me'moriy elementlarning autentikligi va yangi qo'shilmalar bilan mavjud kompozitsiya o'rtasidagi munosabat masalalariga e'tibor qaratiladi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, tarixiy me'moriy merosni zamonaviy sharoitda saqlash jarayonida binoning faqat konstruktiv holatini yaxshilash emas, balki uning tarixiy shakli, kompozitsion tuzilishi va me'moriy-badiiy qimmatini saqlab qolish zarur. Shu nuqtayi nazardan kompozitsion qonuniyatlarni ilmiy o'rganish restavratsiya loyihalarining tarixiy asoslanganligi va me'moriy yaxlitligini ta'minlashning muhim shartlaridan biridir. ICOMOSning me'moriy merosni tahlil qilish, konservatsiya va konstruktiv restavratsiya

bo'yicha hujjatlari ham bunday ishlarning ilmiy tahlil va hujjatlashtirishga tayanishini ta'kidlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Tarixiy-me'moriy merosni muhofaza qilish va restavratsiya qilish masalalari arxitektura nazariyasi, me'morchilik tarixi, san'atshunoslik hamda konservatsiya nazariyasining kesishgan nuqtasida shakllangan. Mazkur yo'nalishdagi ilmiy qarashlarning rivojlanishi natijasida yodgorlikni saqlashga bo'lgan munosabat oddiy ta'mirlash va qayta tiklash tushunchalaridan tarixiy, badiiy, ilmiy va madaniy qiymatlarni kompleks saqlash tamoyiliga tomon rivojlangan.

Restavratsiya nazariyasining shakllanishida Alois Rieglning qarashlari alohida ahamiyatga ega. Uning 1903-yilda nashr etilgan *Der moderne Denkmalkultus. Sein Wesen und seine Entstehung* ("Yodgorliklarning zamonaviy kulti: uning mohiyati va shakllanishi") asarida me'moriy yodgorliklarning turli qiymatlari, jumladan, tarixiy va "yosh qiymati" masalalari tahlil qilingan. Rieglning konsepsiyasi yodgorlikni faqat estetik obyekt sifatida emas, balki turli tarixiy va ijtimoiy qiymatlarni o'zida mujassamlashtirgan madaniy hodisa sifatida baholashga zamin yaratgan.

Rieglning yondashuvi mazkur tadqiqot uchun ayniqsa muhim, chunki restavratsiya jarayonida tarixiy binoning faqat dastlabki shaklini izlash yetarli emas. Yodgorlikning vaqt davomida shakllangan tarixiy qatlamlari ham uning umumiy me'moriy qiyofasi va kompozitsion tuzilishining bir qismi bo'lishi mumkin. Shu sababli kompozitsion tahlil tarixiy qatlamlarning qaysi biri yodgorlikning umumiy badiiy va me'moriy qiymatiga muhim hissa qo'shishini aniqlash vositasi sifatida qaralishi mumkin.

Restavratsiya nazariyasining rivojlanishida Jukka Jokilehtoning tadqiqotlari ham muhim o'rin tutadi. Olimning *A History of Architectural Conservation* asari me'moriy merosni muhofaza qilish g'oyalarining tarixiy rivojlanishini tizimli ravishda yoritadi. Shuningdek, uning "Questions about 'authenticity'" maqolasida autentiklik tushunchasi me'moriy merosni muhofaza qilishning muhim nazariy masalalaridan biri sifatida ko'rib chiqilgan.

Autentiklik tushunchasi biz ko‘rib chiqayotgan kompozitsion qonuniyatlar bilan bevosita bog‘liq. Chunki tarixiy binoning asl kompozitsiyasi — uning hajmiy nisbati, fazoviy tuzilishi, ritmik qatori, simmetriyasi, masshtabi va asosiy dominanti — yodgorlikning me‘moriy o‘ziga xosligini ifodalovchi muhim belgilar hisoblanadi. Demak, restavratsiya vaqtida ushbu belgilarni asossiz ravishda o‘zgartirish yoki zamonaviy talablarga moslashtirish yodgorlikning autentik me‘moriy qiyofasiga ta’sir qilishi mumkin.

Georg Dehioning “conserve, do not restore” — “saqla, restavratsiya qilma” mazmunidagi yondashuvi ham restavratsiya nazariyasining rivojlanishida muhim bosqichlardan biri bo‘lgan. ICOMOS materiallarida Dehio XIX asr restavratsiyasining haddan tashqari qayta yaratishga moyil amaliyotiga qarshi chiqqani va tarixiy material hamda shaklning autentikligini imkon qadar saqlash tarafdori bo‘lgani qayd etiladi.

Bunday yondashuvdan kelib chiqib, tarixiy yodgorlikning kompozitsion tuzilishini saqlashda “yangidan chiroyli qilib yaratish” emas, balki mavjud tarixiy ma’lumotlarni ilmiy tahlil qilish ustuvor bo‘lishi kerak. Ayniqsa, yo‘qolgan elementlarni qayta tiklashda taxminiy yechimlar bilan tarixiy dalillarga asoslangan yechimlarni farqlash muhimdir.

Restavratsiya nazariyasining boshqa muhim yo‘nalishi Cesare Brandining ilmiy qarashlari bilan bog‘liq. Brandi restavratsiyani asarning moddiy jihatini saqlash bilan birga uning estetik va tarixiy jihatlarini hisobga oluvchi nazariy faoliyat sifatida talqin qilgan. Ushbu yondashuv tarixiy me‘moriy obyektni faqat konstruktiv tizim sifatida emas, balki badiiy qiymatga ega bo‘lgan me‘moriy asar sifatida baholash imkonini beradi.

Xalqaro restavratsiya nazariyasining amaliy tamoyillari Venetsiya xartiyasida yanada aniq shakllantirilgan. Xartiyaning 9-moddasiga ko‘ra, restavratsiyaning maqsadi yodgorlikning estetik va tarixiy qiymatini saqlash hamda namoyon etishdan iborat bo‘lib, u asl material va ishonchli hujjatlarga asoslanishi kerak. Shuningdek, yetishmayotgan qismlarni tiklashda ularning mavjud kompozitsiya bilan uyg‘unligi ta’minlanishi, biroq tarixiy dalil bilan tasdiqlanmagan taxminiy yechimlar original sifatida ko‘rsatilmaligi lozim.

Venetsiya xartiyasining 11-moddasi esa yodgorlikning turli tarixiy davrlarga oid qiymatlarini hurmat qilish zarurligini belgilaydi. Bu holat restavratsiyada “yagona uslubga keltirish” masalasini ehtiyotkorlik bilan hal qilish zarurligini ko‘rsatadi. Ya’ni tarixiy obyektning keyingi davrlarda shakllangan, ammo o‘ziga xos tarixiy va me’moriy qiymatga ega qatlamlarini faqat dastlabki ko‘rinishga qaytarish maqsadida olib tashlash har doim ham ilmiy jihatdan asoslangan bo‘lavermaydi.

Me’moriy meros qiymatini aniqlash masalasi Olimpia Niglio tadqiqotlarida ham muhim o‘rin egallaydi. Olimaning restavratsiya nazariyasiga oid tadqiqotlarida yodgorlikni muhofaza qilishning asosiy sharti sifatida undagi mavjud qiymatlarni aniqlash va ularni saqlash zarurligi ta’kidlanadi. Bu yondashuv bizning tadqiqotimizda kompozitsion qiymatni aniqlash masalasini alohida tahlil qilish imkonini beradi.

Shunday qilib, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, tarixiy-me’moriy merosni restavratsiya qilish nazariyasida uchta muhim masala o‘zaro bog‘liq holda namoyon bo‘ladi: tarixiy qiymatni aniqlash, autentiklikni saqlash va restavratsiya aralashuvining ilmiy asoslanganligini ta’minlash. Biroq ushbu masalalarni aynan me’moriy kompozitsiya qonuniyatlari bilan bog‘liq holda tizimlashtirish alohida tadqiqotni talab qiladi.

Mazkur tadqiqotning boshqa ishlardan farqli jihati shundaki, unda kompozitsiya faqat estetik tushuncha sifatida emas, balki tarixiy yodgorlikning me’moriy yaxlitligi va autentik qiyofasini saqlashga xizmat qiluvchi tahliliy mezonlar tizimi sifatida qaraladi. Shu nuqtayi nazardan proporsiya, simmetriya, ritm, masshtab, dominant, kompozitsion o‘q va hajmiy-fazoviy munosabatlarning restavratsiya jarayonidagi o‘rni keyingi bo‘limlarda tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiy-me’moriy meros obyektlarini restavratsiya qilishda kompozitsion qonuniyatlarning o‘rnini aniqlash uchun tarixiy-qiyosiy, kompozitsion, tipologik va retrospektiv tahlil usullaridan foydalanildi.

Tarixiy-qiyosiy usul orqali yodgorlikning turli davrlardagi shakllanishi va o‘zgarishlari o‘rganiladi. Kompozitsion tahlil asosida proporsiya, simmetriya, ritm,

masshtab, dominant, kompozitsion o'qlar va hajmiy-fazoviy tuzilish baholanadi. Retrospektiv tahlil esa yodgorlikning dastlabki va keyingi holatlarini taqqoslash imkonini beradi.

Tadqiqotda restavratsiya qarorlarini qabul qilishdan oldin yodgorlikning tarixiy holati, keyingi o'zgarishlari va mavjud holati haqida yetarli ma'lumot to'plash zarurligi asos qilib olindi. Bu yondashuv ICOMOSning me'moriy merosni tahlil qilish va restavratsiya qilish tamoyillariga ham mos keladi.

Natijada kompozitsion tahlil restavratsiya jarayonida yodgorlikning tarixiy-me'moriy yaxlitligini saqlashga xizmat qiluvchi muhim ilmiy vosita sifatida qaraldi.

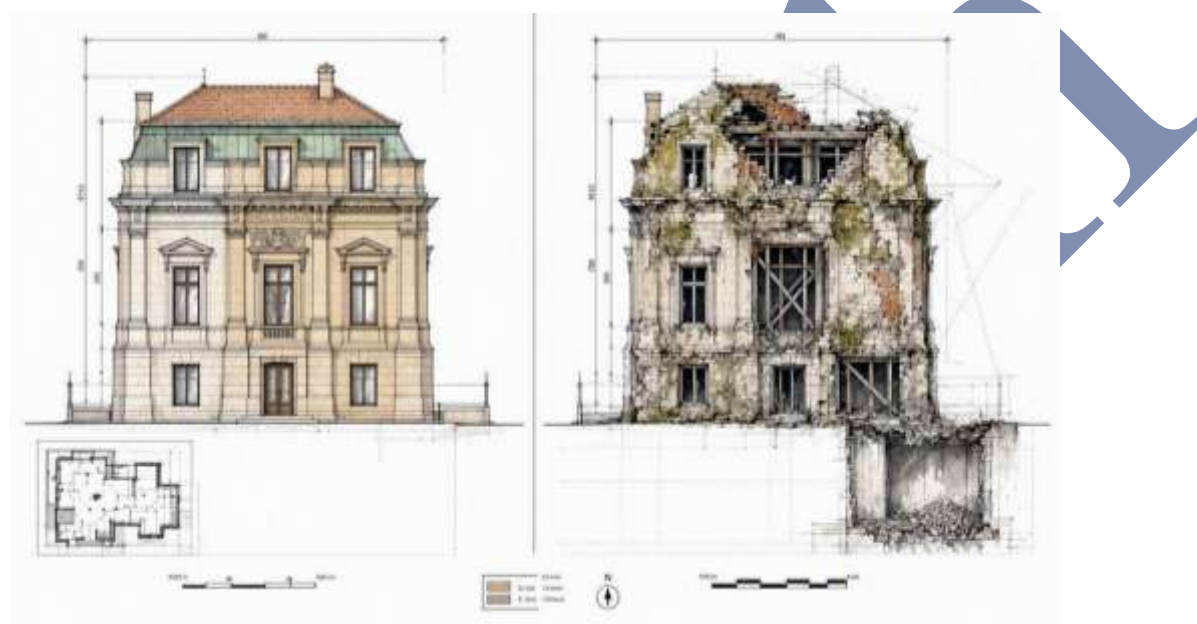
Muhokama va natijalar. Tarixiy-me'moriy yodgorlikni restavratsiya qilishda eng avvalo uning umumiy me'moriy qiyofasi va kompozitsion tuzilishini tushunish zarur. Chunki har qanday tarixiy bino alohida devor, ustun, deraza, eshik yoki bezaklardan tashkil topgan oddiy yig'indi emas. Ushbu qismlar ma'lum tartib va o'zaro nisbat asosida birlashib, yagona me'moriy obrazni hosil qiladi. Shuning uchun restavratsiya jarayonida faqat buzilgan yoki yo'qolgan qismlarni qayta tiklash bilan cheklanib qolish yodgorlikning asl badiiy xususiyatlarini to'liq saqlab qolishni ta'minlamaydi.

Kompozitsion yaxlitlik deganda, avvalo, binoning barcha asosiy qismlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tushuniladi. Bunda bino hajmlarining nisbati, asosiy va ikkilamchi qismlarning joylashuvi, fasadlarning tuzilishi, kirish qismi, deraza va eshiklarning ritmi, vertikal va gorizontaal bo'linishlar, bezaklarning joylashuvi hamda bino va uning atrofidagi makon o'rtasidagi munosabat hisobga olinadi. Mazkur elementlardan birining o'zgarishi ayrim hollarda butun kompozitsiyaning ko'rinishiga ta'sir qilishi mumkin.

Shu sababli restavratsiya oldidan yodgorlikning kompozitsion tuzilishini alohida o'rganish maqsadga muvofiq. Bunda bino dastlab qanday shakllanganligi, keyinchalik qanday o'zgarishlarga uchragani va hozirgi holatga qanday kelganligi aniqlanadi. Tarixiy chizmalar, eski fotosuratlar, arxiv materiallari, yozma manbalar va binoning saqlanib qolgan qismlarini o'rganish ushbu jarayonda muhim ahamiyatga ega.

Bu yondashuv xalqaro restavratsiya tamoyillariga ham mos keladi. Venetsiya xartiyasida restavratsiya tarixiy va estetik qiymatni saqlashga qaratilgan bo'lishi, yetishmayotgan qismlar esa mavjud tarixiy dalillar asosida va binoning umumiy kompozitsiyasiga mos tarzda tiklanishi kerakligi belgilangan.

Demak, restavratsiyaning asosiy maqsadi binoni shunchaki “yangilash” emas, balki uning tarixiy shakllanishi natijasida yuzaga kelgan me'moriy yaxlitligini saqlashdan iborat.

1-rasm. Tarixiy obidalarni inventarizatsiya qilish: Fasad tekisligi va kesimining qiyosiy arxitektura chizmasi

Proporsiyaning restavratsiyadagi ahamiyati. Me'moriy kompozitsiyaning eng muhim vositalaridan biri proporsiyadir. Proporsiya bino qismlarining bir-biriga nisbatan o'lcham va nisbatlarini belgilaydi. Masalan, binoning umumiy balandligi bilan kengligi, deraza o'lchami bilan devor yuzasi, kirish qismining o'lchami bilan fasad hajmi o'rtasidagi munosabat binoning umumiy ko'rinishiga ta'sir qiladi.

Tarixiy binoda ushbu nisbatlar tasodifan shakllanmagan bo'lishi mumkin. Ular ma'lum me'moriy an'ana, geometrik tizim yoki qurilish amaliyoti asosida yuzaga kelgan. Shuning uchun yo'qolgan elementni restavratsiya qilishda uning faqat tashqi shaklini emas, balki boshqa qismlar bilan qanday nisbatda bo'lganini ham aniqlash kerak.

Masalan, tarixiy fasadda bir nechta deraza bir xil oraliqda joylashgan bo'lsa, restavratsiya vaqtida ularning o'rnini o'zgartirish yoki o'lchamlarini keskin kattalashtirish fasadning umumiy ko'rinishini buzishi mumkin. Xuddi shuningdek, binoning asosiy kirish qismi haddan tashqari kattalashtirilsa, u tarixiy kompozitsiyada mavjud bo'lgan asosiy va ikkilamchi qismlar o'rtasidagi munosabatni o'zgartiradi.

Tarixiy binolarning proporsional tizimini aniqlash restavratsiya uchun amaliy ahamiyatga ega ekanligini zamonaviy tadqiqotlar ham ko'rsatmoqda. Xususan, tarixiy uylarning proporsional va geometrik tuzilishini o'rganish ularni rekonstruksiya va restavratsiya qilishda shaklning mantiqiy asoslarini aniqlashga yordam berishi qayd etilgan.

Shu nuqtayi nazardan, proporsiya tarixiy yodgorlikning tashqi ko'rinishini belgilovchi oddiy o'lchamlar majmuasi emas, balki uning me'moriy obrazini saqlash vositasidir.

Simmetriya va ritmning ahamiyati. Tarixiy me'morchilikda simmetriya va ritm ham kompozitsiyaning muhim vositalaridan hisoblanadi. Simmetriya binoning qismlari o'rtasida muvozanat hosil qiladi. Ritm esa bir xil yoki o'zaro bog'liq elementlarning ma'lum tartibda takrorlanishi orqali fasad va ichki makonning yaxlitligini ta'minlaydi.

2-rasm. Me'moriy yodgorliklarni restavratsiya qilishda ikki bosqichli tahlil:**Grafik chizma va natura vizualizatsiyasining sintezi**

Masalan, tarixiy bino fasadida ustunlar, derazalar, arkalar yoki bezaklar ma'lum ketma-ketlikda joylashtirilgan bo'lishi mumkin. Agar restavratsiya jarayonida ushbu ketma-ketlik buzilsa, alohida elementlar o'z holicha saqlangan bo'lsa ham, butun fasadning kompozitsion ta'siri o'zgaradi.

Shuning uchun restavratsiya vaqtida ritmni tiklash faqat yo'qolgan elementning o'zini qayta yaratish emas. Uning qayerda joylashgani, qanday masofada takrorlangani va boshqa elementlar bilan qanday munosabatda bo'lgani ham hisobga olinishi kerak.

Simmetriya masalasida ham xuddi shunday yondashuv talab etiladi. Agar bino tarixan simmetrik kompozitsiyaga ega bo'lgan bo'lsa, bir tomondagi elementni ikkinchi tomonga nisbatan noto'g'ri joylashtirish butun kompozitsion muvozanatni buzishi mumkin. Biroq barcha tarixiy binolar mutlaq simmetrik bo'lmaydi. Shu sababli restavratsiyada mavjud binoni sun'iy ravishda "mukammal simmetrik" holatga keltirish ham to'g'ri emas. Muhimi — binoning tarixiy kompozitsion qonuniyatini aniqlash va aynan shu qonuniyatni saqlashdir.

Masshtab va dominantning o'rni. Tarixiy yodgorlik kompozitsiyasida masshtab ham katta ahamiyatga ega. Masshtab bino o'lchamlarining inson, boshqa binolar va atrof-muhit bilan munosabatini belgilaydi. Shu sababli restavratsiya faqat binoning o'zini emas, uning atrofidagi tarixiy muhitni ham hisobga olishi kerak.

Ayniqsa, tarixiy shahar markazlarida yodgorlikning me'moriy qiymati uning atrofidagi ko'cha, maydon, boshqa binolar va ochiq makon bilan birgalikda namoyon bo'ladi. ICOMOS materiallarida ham yodgorlikning atrofi va tarixiy muhiti uning madaniy qiymatini tushunishda muhim ekanligi qayd etiladi.

Dominant esa kompozitsiyada asosiy e'tiborni o'ziga jalb qiluvchi yetakchi element sifatida namoyon bo'ladi. Bu minora, gumbaz, portal, markaziy hajm yoki boshqa me'moriy element bo'lishi mumkin. Restavratsiya jarayonida dominantning balandligi,

hajmi, joylashuvi va boshqa qismlar bilan munosabati saqlanishi kerak. Aks holda tarixiy binoning kompozitsion markazi o'zgarib, uning me'moriy obrazi buzilishi mumkin.

Restavratsiya va yangi qo'shimchalar. Bugungi kunda ko'plab tarixiy binolardan muzey, madaniyat markazi, ma'muriy yoki boshqa jamoat maqsadlarida foydalanilmoqda. Shu sababli ayrim hollarda tarixiy obyektga zamonaviy muhandislik tizimlari yoki yangi hajmlar qo'shilishi zarur bo'ladi.

Bunday vaziyatda asosiy masala yangi elementni tarixiy binoga qanday bog'lashdir. Yangi qism tarixiy obyektning asosiy kompozitsiyasini bosib ketmasligi, uning dominantini o'zgartirmasligi va tarixiy shakllarni soxta ravishda takrorlamasligi kerak.

Venetsiya xartiyasining 12–13-moddalarida yetishmayotgan qismlarning original bilan uyg'unlashishi, yangi qo'shimchalar esa binoning kompozitsion muvozanati va atrof-muhit bilan munosabatiga zarar yetkazmasligi kerakligi ko'rsatilgan.

Bu talabdan kelib chiqib, yangi va eski qismlar o'rtasidagi munosabatni "nusxa ko'chirish" emas, balki "uyg'unlashtirish" tamoyili asosida tashkil etish maqsadga muvofiq. Yangi qism tarixiy obyektga mos bo'lishi, biroq tarixiy material yoki shaklning asl nusxasi sifatida ko'rsatilmamasligi kerak.

Tarixiy qatlamlarni saqlash. Restavratsiyada yana bir muhim masala — binoning turli tarixiy davrlarda shakllangan qismlariga munosabatdir. Ko'pgina tarixiy obyektlar bir marta qurilib, o'z holicha qolmagan. Ular vaqt davomida ta'mirlangan, kengaytirilgan, qayta qurilgan yoki yangi me'moriy elementlar bilan boyitilgan.

Shuning uchun yodgorlikni faqat uning eng qadimgi holatiga qaytarish har doim ham to'g'ri yechim bo'la olmaydi. Ayrim keyingi qo'shimchalar ham yodgorlik tarixining muhim qismiga aylangan bo'lishi mumkin. Venetsiya xartiyasining 11-moddasi ham yodgorlikning turli davrlarga oid qiymatlarini hurmat qilish zarurligini belgilaydi.

Bu holatda restavratsiya mutaxassisi har bir qatlamni tarixiy va me'moriy qiymati nuqtayi nazaridan baholashi kerak. Qaysi element dastlabki davrga, qaysi biri keyingi davrga tegishli ekanini aniqlash va ularning yodgorlik umumiy kompozitsiyasidagi o'rnini baholash muhimdir.

Restavratsiyada kompozitsion tahlilning umumiy ahamiyati. Yuqoridagi tahlillardan ko‘rinadiki, tarixiy-me‘moriy obyektни restavratsiya qilishda kompozitsion qonuniyatlarni o‘rganish bir nechta vazifani bajaradi. Birinchidan, u yodgorlikning asl me‘moriy tuzilishini aniqlashga yordam beradi. Ikkinchidan, keyingi davrlarda yuz bergan o‘zgarishlarni baholash imkonini beradi. Uchinchidan, yo‘qolgan qismlarni qayta tiklashda ilmiy asoslangan qaror qabul qilishga xizmat qiladi. To‘rtinchidan, yangi qo‘shimchalarning tarixiy obyekt bilan munosabatini belgilash imkonini beradi.

Shu asosda restavratsiya jarayonida quyidagi ketma-ketlikni taklif etish mumkin:

tarixiy ma‘lumotlarni yig‘ish → mavjud holatni o‘rganish → kompozitsion tuzilishni aniqlash → tarixiy qatlamlarni ajratish → proporsiya, ritm, simmetriya va masshtabni tahlil qilish → restavratsiya yechimini ishlab chiqish → yangi aralashuvning kompozitsiyaga ta‘sirini baholash.

Mazkur ketma-ketlik tarixiy yodgorlikni faqat alohida qismlar bo‘yicha emas, balki yaxlit me‘moriy asar sifatida baholash imkonini beradi. ICOMOSning restavratsiya tamoyillarida ham ishlarning aniq hujjatlashtirilishi, chizmalar va fotosuratlar bilan qayd etilishi alohida ta‘kidlangan.

Shunday qilib, kompozitsion qonuniyatlarni saqlash tarixiy-me‘moriy merosni restavratsiya qilishning ikkinchi darajali masalasi emas, balki yodgorlikning tarixiy, estetik va me‘moriy yaxlitligini ta‘minlovchi asosiy shartlardan biri hisoblanadi. Restavratsiyaning muvaffaqiyati nafaqat bino qismlarining fizik jihatdan saqlanib qolishi, balki uning tarixiy kompozitsiyasi va me‘moriy obrazining imkon qadar to‘liq saqlanishi bilan ham belgilanadi.

Xulosa. Tarixiy-me‘moriy meros obyektlarini restavratsiya qilish jarayonida kompozitsion qonuniyatlarni o‘rganish va hisobga olish yodgorlikning tarixiy, badiiy va me‘moriy yaxlitligini saqlashning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Restavratsiya faqat buzilgan konstruktiv qismlarni ta‘mirlash yoki yo‘qolgan elementlarni qayta tiklash bilan cheklanmasligi, balki obyektning umumiy me‘moriy obrazini shakllantirgan kompozitsion tizimni ham saqlashga qaratilishi lozim. ICOMOSning Venetsiya xartiyasida ham

restavratsiyaning asosiy maqsadi yodgorlikning estetik va tarixiy qiymatini saqlash hamda ochib berish ekani ta'kidlangan.

Tadqiqot natijasida tarixiy me'moriy obyektning kompozitsion yaxlitligi uning hajmiy-fazoviy tuzilishi, proporsiyalari, simmetriyasi, ritmi, masshtabi, kompozitsion dominant, asosiy va ikkilamchi qismlarining o'zaro munosabati bilan chambarchas bog'liqligi aniqlandi. Shu sababli restavratsiya loyihasini ishlab chiqishdan oldin obyektning mavjud holati bilan bir qatorda uning tarixiy shakllanish jarayoni ham chuqur o'rganilishi zarur.

Ayniqsa, proporsiya tarixiy binoning me'moriy obrazini belgilovchi asosiy vositalardan biridir. Bino balandligi va kengligi, deraza va eshiklarning o'lchamlari, fasad qismlarining o'zaro nisbati hamda bezak elementlarining joylashuvi tasodifiy emas, balki ma'lum kompozitsion qonuniyatlarga asoslangan bo'ladi. Shuning uchun yo'qolgan elementni qayta tiklashda uning faqat tashqi ko'rinishini emas, balki butun bino kompozitsiyasidagi o'rnini ham hisobga olish talab etiladi.

Simmetriya va ritm ham tarixiy me'morchilikning yaxlitligini ta'minlovchi muhim vositalardir. Deraza, ustun, arkalar, dekorativ elementlar va boshqa takrorlanuvchi qismlarning joylashuvi binoning umumiy muvozanatini shakllantiradi. Biroq restavratsiya jarayonida mavjud tarixiy holatni sun'iy ravishda mukammal simmetriyaga keltirish to'g'ri emas. Asosiy vazifa obyektning haqiqiy tarixiy kompozitsion xususiyatlarini aniqlash va saqlashdan iborat.

Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, masshtab va kompozitsion dominantni saqlash ham restavratsiyaning muhim jihatlaridan biridir. Tarixiy bino nafaqat o'zining ichki va tashqi qismlari, balki atrof-muhit bilan o'zaro munosabati orqali ham me'moriy qiymatga ega bo'ladi. Shu sababli yangi qurilishlar, qo'shimchalar yoki funksional o'zgarishlar tarixiy obyektning dominant holatiga, umumiy masshtabiga va atrof-muhit bilan shakllangan kompozitsion munosabatlariga salbiy ta'sir ko'rsatmasligi kerak. Venetsiya xartiyasining 13-moddasida ham yangi qo'shimchalar binoning kompozitsion muvozanati va uning atrof-muhit bilan munosabatlariga zarar yetkazmasligi lozimligi belgilangan.

Shuningdek, tarixiy yodgorliklarda turli davrlarda shakllangan me'moriy qatlamlarni hisobga olish zarur. Restavratsiyaning maqsadi har doim ham binoni uning eng dastlabki holatiga qaytarish emas. Turli davrlarda qo'shilgan va tarixiy qiymatga ega bo'lgan elementlar ham yodgorlikning umumiy tarixiy qimmatini tashkil etishi mumkin. Venetsiya xartiyasi barcha tarixiy davrlarning maqbul hissasini hurmat qilish kerakligini belgilaydi.

Umuman olganda, tarixiy-me'moriy meros obyektlarini restavratsiya qilishda quyidagi izchil yondashuvni qo'llash maqsadga muvofiq: tarixiy ma'lumotlarni yig'ish → mavjud holatni o'rganish → kompozitsion tuzilmani aniqlash → tarixiy qatlamlarni ajratish → proporsiya, simmetriya, ritm, masshtab va dominantni tahlil qilish → restavratsiya yechimini ishlab chiqish → yangi aralashuvlarning kompozitsiyaga ta'sirini baholash. Bunday yondashuv restavratsiya qarorlarini taxmin yoki subyektiv didga emas, balki tarixiy va me'moriy dalillarga asoslash imkonini beradi.

Shunday qilib, kompozitsion qonuniyatlar tarixiy-me'moriy meros obyektlarini restavratsiya qilishda ikkilamchi emas, balki asosiy ilmiy-tahliliy vositalardan biri sifatida qaralishi lozim. Ularni chuqur o'rganish yodgorlikning asl me'moriy obrazini saqlash, yo'qolgan qismlarni ilmiy asosda tiklash, yangi qo'shimchalarni to'g'ri joylashtirish va tarixiy muhitning yaxlitligini ta'minlashga xizmat qiladi. Restavratsiya jarayonining har bir bosqichi hujjatlashtirilishi ham muhim bo'lib, Venetsiya xartiyasining 16-moddasi bunday ishlarni chizmalar, fotosuratlar va tahliliy hujjatlar bilan qayd etishni nazarda tutadi.

Natijada, kompozitsion tahlilni restavratsiya oldi ilmiy tadqiqotlarining ajralmas qismi sifatida shakllantirish tarixiy me'moriy merosni saqlashning ilmiy asoslangan, izchil va ehtiyotkor modelini yaratishga imkon beradi.

Adabiyotlar ro'yhati:

1. Riegl A. The Modern Cult of Monuments: Its Character and Its Origin. Translated by K. W. Forster and D. Ghirardo. // *Oppositions*. – 1982. – No. 25. – P. 21–51. [Original work published in 1903].
2. Jokilehto J. A History of Architectural Conservation. – Oxford: Butterworth-Heinemann, 1999. – 354 p. ISBN 9780750637930.
3. Petzet M. Principles of Preservation: An Introduction to the International Charters for Conservation and Restoration 40 Years after the Venice Charter. // *International Charters for Conservation and Restoration*. Monuments and Sites, Vol. 1. – München: ICOMOS, 2004. – P. 7–29. – ISBN 3-87490-676-0.
4. ICOMOS. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter). – Venice, 1964.
5. ICOMOS. ICOMOS Charter – Principles for the Analysis, Conservation and Structural Restoration of Architectural Heritage. – 2003.
6. ICOMOS. Principles for the Recording of Monuments, Groups of Buildings and Sites. – 1996.
7. Jokilehto J. Questions about “Authenticity”. // *ICOMOS Scientific Journal*. – 1994. – No. 3. – P. 69–75.
8. Rezadoost Dezfuli R., Mehrakizadeh M., Safar Ali Najar B., Bazazzadeh H., Mahdavinejad M.J. Geometric investigation of entrance proportions of houses from the Qajar to the beginning of the early Pahlavi in Dezful City (1789–1979). // *Frontiers of Architectural Research*. – 2024. – Vol. 13, No. 1. – P. 57–78. – DOI: 10.1016/j.foar.2023.09.007.
9. Niglio O. Introducción al concepto de valor para el patrimonio cultural. // *Arquitectura y Urbanismo*. – 2012. – Vol. 33, No. 3. – P. 103–107.
10. Petzet M. The Conservation of Monuments and Sites – A Survey of Principles and Practice. – ICOMOS, International Council on Monuments and Sites.

Nigoh